

**«ЗАПОРОЖЕЦЬ ЗА ДУНАЄМ» НА ХАРКІВСЬКІЙ СЦЕНІ
(ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
С. С. ГУЛАКА-АРТЕМОВСЬКОГО)**

Досліджуються творчість видатного українського композитора, оперного співака С. С. Гулака-Артемовського і перша українська опера «Запорожець за Дунаєм» на Харківській сцені.

Ключові слова: композитор, співак, опера, Харків.

Исследуются творчество выдающегося украинского композитора, оперного певца С. С. Гулака-Артемовского и первая украинская опера «Запорожец за Дунаем» на Харьковской сцене.

Ключевые слова: композитор, певец, опера, Харьков.

The following article deals with the creative work of an outstanding Ukrainian composer and opera singer Semen Hulak-Artemovsky and it also gives a detailed analysis of the first Ukrainian opera “Zaporozhets za Dunajem” (cossack’s in Exile”) performed on Kharkiv Stage.

Key words: composer, singer, opera, Kharkiv.

Актуальність дослідження визначається такими датами: 200 років від дня народження видатного українського композитора, оперного співака С. С. Гулака-Артемовського і 150 років від дня прем'єри його опери «Запорожець за Дунаєм».

Мета — ознайомити професійних музикантів та аматорів з творчістю композитора і співака С. С. Гулака-Артемовського й дослідити першу оперу «Запорожець за Дунаєм» на харківській сцені.

16 лютого 2013 р. виповнилося 200 р. від дня народження видатного українського композитора й оперного співака Семена Степановича Гулака-Артемовського (1813–1873). 17 квітня 2013 р. відзначається 150-річний ювілей видатного твору С. С. Гулака-Артемовського, першої української опери «Запорожець за Дунаєм».

Складно сказати, який день був найзнаменнішим у житті С. С. Гулака-Артемовського. Можливо, 20 червня 1838 р., коли російський композитор М. І. Глінка приїхав в Україну набирати співаків до петербурзької придворної імператорської капели. У той час М. І. Глінка працював над оперою «Руслан і Людмила» і шукав виконавця партії Руслана. Співаки Петербурга його не задовольняли. Почувши в Михайлівському монастирі надзвичайний голос 24-літнього півного Семена Артемовського, Глінка запросив його до Петербурга, давав йому уроки, організовував його концерти, відправив на навчання до Італії. А можливо, то був день у тому ж 1838 р., коли Гулак-Артемовський познайомився з Тарасом Шевченком. Або день у 1841 р., коли він дебютував як оперний співак в Італії у Флорентійському оперному театрі. Це міг бути день 27 листопада 1842 р., коли співак з винятковим успіхом виступив на сцені Петербурзького Маріїнського театру, виконавши партію Руслана в опері «Руслан і Людмила» Глінки. Із цієї

вистави розпочалася 22-річна оперна діяльність видатного співака С. Гулака-Артемовського.

З упевненістю можна стверджувати, що найнадзвичайнішим днем у житті С. С. Гулака-Артемовського був 14 квітня 1863 р., коли в Петербурзі на сцені Маріїнського театру відбулася прем'єра опери «Запорожець за Дунаєм», у якій Гулак-Артемовський — композитор, автор лібрето і виконавець головної партії Карася.

Семен Степанович Гулак-Артемовський народився в сел. Городище (нині Черкаської області) 16 лютого 1813 р. Початкову освіту здобув у Київському духовному училищі. Маючи чудовий голос, співав у церковних хорах. 22 роки був солістом імператорських театрів. Залишивши оперну сцену, виступав як драматичний актор, переважно в українських комедійних ролях: Чупруна, Виборного («Москаль-чарівник» і «Наталка Полтавка» І. Котляревського). Як композитор написав два водевілі, вокально-хореографічний дивертисмент «Українське весілля», музику до драми «Кораблекрушители», романси, обробляв народні пісні. Та найголовніший його твір — «Запорожець за Дунаєм» — оригінальна малоросійська опера в 3-х діях з хорами і танцями. Лібрето С. С. Гулака-Артемовського. Оркестровка К. Лядова [1, с. 125]. Прем'єра відбулася на сцені Маріїнського театру.

«Запорожець за Дунаєм» набув світового визнання, ввійшов до репертуару міжнародної сцени. Відразу після прем'єри в пресі з'явилися схвальні відгуки, наприклад, один з критиків писав: «...Музика опери постійно звучить народним мотивом... Головна заслуга п. Артемовського полягає в тому, що він дав початок комічній опері, довівши, як добре вона могла прищепитись у нас, особливо в народному дусі: він перший увів на нашій сцені рідний нам український елемент... і я певен, що з кожною виставою її успіх зростатиме...» [4, с. 125]. Вистава пройшла тріумфально. Окрім Гулака-Артемовського, ролі виконували: Одарка — Є. Мілеєва, Оксана — Д. Леонова, Андрій — П. Дюжиков [2, с. 100].

Сюжет опери запозичений з історії українського народу. Після ліквідації Запорізької Січі в 1775 р. деякі козаки опинилися під владою турецького султана. Туга за рідним краєм, величезне бажання повернутися на батьківщину — головний мотив опери. Народність, іскристий гумор, чудова музика зумовили широку популярність і славу «Запорожця за Дунаєм». Від прем'єри 1863 р. опера має величезну кількість постановок, зокрема, Петербурзі, Большому театрі й Музичному театрі ім. К. С. Станіславського і В. І. Немировича-Данченка в Москві, а також у Києві, Ростові, Мінську, Алматах, Єкатеринбурзі, Вільнюсі, Тбілісі, Кишиневі, Баку, в Канаді [2, с. 110–111].

На українській сцені «Запорожець за Дунаєм» уперше був поставлений трупкою українських корифеїв під керівництвом М. Старицького в 1844 р. Партію Карася виконав М. Кропивницький, Одарки — М. Садовська-Барілотті, Оксану — М. Заньковецька та ін. [4, с. 101].

Харків'яни вперше почули «Запорожця за Дунаєм» під час гастролей у Харкові видатного українського артиста, одного з корифеїв українського театру П. Саксаганського в 1924 і 1926 рр. Він виконував партію Карася, його партнерами були М. Литвиненко-Вольгемут у партії Оксани, Андрій — Ю. Кипоренко-Даманський. Постановку здійснив Гнат Юра [4, с. 101].

Наступна харківська постановка «Запорожця за Дунаєм» відбулася в лютому 1934 р. У ній виступили М. Литвиненко-Вольгемут уже в ролі Одарки й І. Паторжинський у ролі Карася. Цей дует став надзвичайно популярним. Зроблено звукозаписи — і всієї опери, й окремо дуету; знято кінофільми. Вони ввійшли до золотого фонду українського мистецтва. Постановником був Г. Давидов, диригентом — І. Вайсенберг, художником — А. Волненко, балетмейстери — М. Болотов і П. Вірський. Молоді ролі виконували О. Виноградова, К. Морозова, Б. Бутков, А. Неділько. Опера поставлена в редакції В. Йориша, який переоркестрував її, написав нову увертюру й кілька вставних номерів. Та скоро від цієї редакції театри відмовилися і повернулися до оригінального варіанта [5, с. 33–34].

Видатний український поет М. Рильський згадує: «У 30-ті рр. (XX ст.) Київський оперний театр ставив Запорожця за Дунаєм, що до нього я написав нову редакцію тексту. Працюючи над текстом, я хотів підкреслити — з повною повагою до автора, — що султанська Туреччина була ворожою Україні й «великодушність» султана, який відпустив козаків на батьківщину, викликана страхом перед українцями — завзятими чубатими слав'янами, як говорив Тарас Шевченко, показати це так, щоб не вийти з творчої манери Артемовського» [9, с. 229].

Нині на харківській сцені «Запорожець за Дунаєм» йде в авторському лібрето в редакції М. Рильського.

Були спроби «осучаснити» оперу, іноді — вдалі, коли їх робили майстри, іноді — не дуже, якщо підхід був формальним. Так, наприклад, у 1931 р. відбулася постановка «Запорожця за Дунаєм» на сцені Харківського театру музичної комедії, відповідно до вимог «осучаснення» класики. Вистава відрізнялася від традиційної інтерпретації відомої опери. Автор нового лібрето Остап Вишня переробив і доповнив Гулака-Артемовського, надавши сагіричнішого звучання. Персонажі перетворилися на емігрантів у Марокко, які грають «Запорожця» для місцевих емігрантів, і так зжилися зі своїми героями, що уявляють себе ними і в реальному житті. Оперу автори поставили як театр у театрі, як виставу, завдяки якій заробляють собі на життя. Композитор Михайло Тіу написав декілька стилізованих вокальних і танцювальних номерів, використавши популярні джазові й модні «урбаністичні» мелодії. Це було бурлескно-трагестійне театральне видовище, пов'язане з національними традиціями. З невичерпною фантазією виставу поставили режисер Мар'ян Крушельницький, художник Мірра Панадіаді, диригент Олексій Рябов, балетмейстер

Іван Бойко. Один з перших номерів — арію «Місяцю ясний, зорі прекрасні...» — Оксана — Л. Белецька — співала в піжамі, папільотках, із сигаретою. Одарці — В. Новинський — акомпанували вісім таких же самих Одарок, повторюючи кожні її жест та інтонацію. Ще вісім виконавців були й у М. Донця — Карася [10, с. 16]. Талановите і несподіване трактування «Запорожця за Дунаєм» у Харківському театрі музичної комедії мало величезний успіх: оголошено в пресі «значною художньою подією», сприйнято як універсальний єдиний засіб постановки українських оперет.

Ще одна спроба «осучаснити» «Запорожця за Дунаєм» була здійснена в Києві, але хочеться згадати про це, тому що цікаво, як чудове творіння Гулака-Артемовського протистоїть «неповажному» ставленню до себе.

У 2007 р. театральна компанія «Бенюк енд Хостікоєв» (актори Київського театру ім. І. Франка) запропонувала нову версію опери, назвавши її «Задунаєць за порогом». Залучили композиторів Небесного і Суржу, новий текст написав П. Мага, консультував доцент Києво-Могилянської академії Туранді. Режисер Хостікоєв намагався витягти з опери «неоперну» правду. Дія відбувається на фоні прекрасної відеопроєкції з українським колоритом, створеної художником А. Романченком. Султан то говорить турецькою мовою, то співає українських пісень. Йому вигадали українські корені. Козаки говорять про кріпацтво в Україні, сваволу панів, тяжке життя тих, хто залишився на батьківщині, а потім радісно плигають до човнів, щоб повернутися в цей жах. Рецензія на цю виставу в часописі «Український театр» називається «Маємо що маємо».

У Харкові «Запорожець за Дунаєм» демонструвався навіть на сцені Театру ляльок у постановці В. А. Афанасьєва в 1951 р. Від цього спектаклю залишилися ескізи чудової художниці Євгенії Гуменюк, яка створила ляльок для численних вистав. Про неї існує не дуже багато відомостей — лише те, що її творча кар'єра почалася в 1930-х рр. у харківському показовому театрі ляльок. У першому залі музею Харківського академічного театру ляльок зберігається багато ескізів і ляльок, створених Є. Гуменюк, зокрема найстаріші — Балерина і Пінгвін з вистави «Цирк» на сцені 1946 р. [11, с. 94].

У Харківському театрі опери і балету ім. М. В. Лисенка постановка «Запорожця за Дунаєм» 1934 р. зберігалася до післявоєнних років. У 1957 р. режисер Ю. Іванов здійснив нову постановку, в якій диригентом став І. Штейман, яскраві декорації створив художник Л. Братченко, хормейстером була Є. Конопльова, балетмейстером — В. Бойченко. Учасники вистави — народний артист СРСР Є. Червонюк, М. Суховольська, В. Арканова, О. Купрієнко та ін.

Природно, що з моменту першої постановки вистави в ній брали участь різні покоління виконавців.

У 1978 р. режисер В. Лукашев здійснив останню на сьогодні постановку «Запорожця за Дунаєм», що й нині йде на сцені ХАТОБу. Прем'єрною виставою диригував А. Калабухін, декорації Л. Братченка, балетмейстер В. Гудименко, хормейстер Є. Конопльова, співали прекрасні артисти О. Романенко, В. Думенко, А. Резілова, Л. Морозова-Тарасова, О. Соболева, А. Гроза, А. Дубінін, О. Шулєк, Л. Житніковська та ін.

І лютого 2013 р. на сцені Харківського національного академічного театру опери і балету ім. М. В. Лисенка відбулася вистава «Запорожця за Дунаєм», присвячена 200-річчю від дня народження автора опери — композитора С. С. Гулака-Артемовського і 150-річчю від дня прем'єри його славетного твору. До речі, сама постановка теж є ювілейною — їй 35 років. У ювілейній виставі головні партії виконували Олена Романенко і Михайло Олійник, які багато разів брали в ній участь.

«Запорожець за Дунаєм» — один з небагатьох спектаклів-довгожителів Харківської сцени. У наступному році йому виповниться 90 років, якому радітиме ще не одне покоління харків'ян.

Список літератури

1. Архимович Л. Українська класична опера / Л. Архимович. — К., 1917. — 311 с.
2. Бернадт Т. Словарь опер / Т. Бернадт. — М., 1962. — 554 с.
3. Вервільський М. Нове прочитання класики. «Запорожець за Дунаєм» на Харківській сцені / М. Вервільський // Соціалістична Харківщина. — 1979. — 4 липня.
4. Кауфман Л. С. С. Гумак-Артемовський / Л. Кауфман. — К., 1962. — 193 с.
5. Милославський К. Харківський державний академічний театр опери і балету ім. М. В. Лисенка / К. Милославський, П. Івановський, Г. Штоль. — К., 1965. — 132 с.
6. Паторжинский И. С. — М., 1976. — 263 с.
7. Ракитин В. Жемчужина оперной класики. («Запорожець за Дунаєм» на Харьковской сцене) / В. Ракитин // Красное Знамя. — 1968. — 12.06.
8. Рильський М. Семен Гулак-Артемовський / М. Рильський. — М.: Мистецтво — творча праця зрима. — К., 1979. — С. 225–231.
9. Станішевський Ю. Барви української оперети / Ю. Станішевський. — К., 1970. — 138 с.
10. Стогний А. Музей театральних кукол. Путеводитель / А. Стогний. — Х., 2009. — 102 с.
11. Українська опера радянського періоду. З критичної спадщини 20-х рр. — Х., 1993.
12. Швачко Т. Литвиненко-Вольгемут / Т. Швачко. — К., 1972. — 183 с. — «Театрально-концертний Харків». Тижневик: 1958 № 4; 1967 № 6; 1977 № 11, 12; 1983 № 5; 1990 № 2; ін.

Надійшла до редколегії 11.09.2013 р.